

ЗМІТНІВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ В СОСНИЦІ

У статті розглянуті деякі маловідомі факти, котрі торкаються витоків жіночої початкової освіти на історичній батьківщині геніального майстра кіно і слова О.П. Довженка.

Ключові слова: Сосницьке (Змітнівське) приходське жіноче училище, заповіт А.Ф. Ушинської, турботи Сосницького земства.

На батьківщині О.П.Довженка – в його рідній Сосниці – початкову освіту дітям у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. надавали Сосницька початкова школа, яка офіційно називалася Першим міським приходським училищем, Сосницька початкова школа, яка називалась Другим міським приходським училищем, і Сосницьке (Змітнівське) приходське жіноче училище. Якщо перші два забезпечували освіту хлопчикам, то Сосницьке (Змітнівське) навчало й виховувало дівчаток.

Що ж воно, це училище, собою являло? Як розвивалось, як відбувалось його становлення? Чому в ньому закріпилися назви двох населених пунктів – Сосниці і села Змітнева, віддаленого майже на два десятки кілометрів? І взагалі якою була його роль у тодішній системі освіти на землі сосницькій?

Відповідь довелося шукати в численних джерелах.

Передусім торкнемося назви.

Як показує вивчення, зі Змітневом Сосницького повіту (тепер Сосницького району) Сосницю споріднили такі обставини.

Одним із родичів відомого російського педагога К.Д.Ушинського (1823–1870), чие дитинство і гімназичні роки пройшли на Новгород-Сіверщині, був його дядько Володимир Григорович Ушинський.

Дядько (1776 р.н.) служив у морському флоті. Змолоду став кадетом флотського корпусу. Російським фрегатом «Архангел Михаїл» освоював Каспійське море. Згодом був переміщений у Кронштадт. За сумлінне виконання завдань удостоївся Георгія, мав подяку англійського короля [4]. А коли на Далекому Сході очолив Охотський порт, його успішній роботі дав схвальний відгук знаменитий державний діяч епохи Олександра І генерал-губернатор Сибіру М.М.Сперанський [11].

Вийшовши у відставку в чині контр-адмірала, В.Г.Ушинський незабаром придбав помістя в сусідньому з Новгород-Сіверським Сосницькому повіті, де й мешкав з 1832 року. Мальовниче село, яке він облюбував, називалося Змітневом (від російського «Взметнев» [2,10]). Російське «взметать» означає здійснитись, підноситися вгору.

Там і справді правий берег Десни помітно підносився у порівнянні з місцевістю, що розкинулась по Десні нижче в напрямку Сосниці.

Володимир Григорович поселився в Змітневі. Жив з дружиною. І саме вона, дружина, Амалія Федорівна Ушинська, після смерті господаря всі їхні спільні змітнівські статки заповіла Сосницькому земству:

«Имение и капитал переходят в вечное владение Сосницкому земству, совместно с Сосницким учебным советом, которые должны устроить в доме имения приют под названем Владимирский дворянско-сиротский девичий... и не больше как из 15 душ. Обучать их грамоте, работе и хозяйству. Содержать приют на пожерованный капитал» [9, 377].

Звернімо увагу: в назві притулку – «Владимирский» – самотня, овдовіла дружина

© Пригоровська Лідія Віталіївна – старший лаборант Ніжинського державного університету ім.М.В.Гоголя.

сподівалась увічнити добре ім'я свого покійного чоловіка – Володимира Григоровича Ушинського.

І ще одна характерна річ. Дослідники припускають і мають, напевне, рацію, що вищенаведений заповіт А.Ф.Ушинської складався не без впливу видатного педагога Росії Костянтина Дмитровича Ушинського [10], який близько десятка років працював у таких інститутах, як Гатчинський сирітський та благородних дівчат у Смольному і вивчав потім досвід жіночої освіти за кордоном [5, 215–216]. А.Ф.Ушинська доводилась йому тіткою, тож, безсумнівно, вони час від часу контактували.

«Имение» (маєток), 530 десятин землі і капітал в сумі 5000 крб. мали служити, як випливає з логіки заповіту, безкорисливій, добродійній меті.

Але замість притулку Сосницьке земство в ході дискусій з приводу гострих освітніх потреб прийняло рішення про відкриття закладу (з використанням змітнівських коштів Ушинської) дещо іншого плану – Змітнівського жіночого училища в Сосниці, що й сталося в 1872 році [7,146]. За слушною думкою дослідників, назва – «Змітнівське» – «якби стирала суперечності» між заповітом і фактом [10].

Сосницькі земці, щоправда, не відмовились від заповітних вимог померлої. Вони тільки відстрочили їх виконання у зв'язку з нагальною потребою відкриття жіночого училища в повітовому центрі.

До речі, в окремих статтях і виданнях щодо Сосниці можна зустріти твердження, що Змітнівське дівоче училище було переведене в Сосницю в 1899 році. «Гуляє» воно з легкої руки сосницького ентузіаста-краєзнавця Ю.С.Виноградського [2,27]. Однак жодне з розглянутих нами джерел такого переведення не засвідчує. Та й сам автор твердження жодного разу не зіслався на будь-який документ, котрий би розвіяв сумніви.

Зауважимо також, що це початкове училище не виникло на голому місці. Воно мало в Сосниці свого попередника – приватний жіночий пансіон, який діяв з 1867 року [1,88]. У пансіоні (жіночій школі) навчалися діти привілейованих громадян [Там само, 91]. Їх готували до вступу в різні навчальні заклади вищого типу, переважно в гімназії. І тепер, з 1872 року, його замінило Сосницьке (Змітнівське).

На перших порах було воно однокласним. Посаду заступника займав у ньому священник Степан Пилипович Виноградський, а вчительську справу вела Олександра Василівна Пригоровська – «девица», дочка священника [8,145].

Упродовж свого існування училище утримувалося, з одного боку, процентними відрахуваннями з капіталу, пожертвованого Ушинською, і, з другого – бюджетними коштами, які виділялися земством.

За офіційними даними, з 1874 року по 1883-ий земство асигнувало щороку по 285 крб. Ця ж сума передбачалася кошторисом і в 1887–1890 та 1894–1895 роках. У 1899-ому й 1901-ому вона становила вже 500 крб. У 1902-ому – 495. А в 1908-ому – 1090.

До 1902 року процентні відрахування з капіталу Ушинської не перевищували 230 крб. У 1902-ому їх було збільшено до 291, а в 1908-ому зменшено до 215 крб.

У 1876–1890 роках земством надавалися також квартирні вчителі – в середньому по 100 крб.

У 1899–1901 роках училищу надавала субсидію й Сосницька міська дума (по 50 крб.), а в 1908-ому – 90.

При відкритті і опісля Сосницьке (Змітнівське) училище тимчасово містилося в будинку земської управи [1,99]. Але дебати про нове, інше приміщення для нього велися. Училищна рада наполягала спорудити його на ті ж процентні кошти з капіталу А.Ф.Ушинської, залучення асигнувань від земства і допомоги вищих владних структур. Але це були тільки плани, до того ж ускладнювалися вони ще й потребою відкриття в Сосниці жіночої прогімназії. У зв'язку з цим сосницькі земці зійшлися на тому, щоб жіноче училище й прогімназія перебували під одним дахом. Проте через брак коштів за спорудження спільного приміщення не взялись. Єдине, з чим їм довелося погодитись, – це «на первое время ограничиться только пристройкою к занимаемому дому г. Ушинской» [1,121].

Відомо також, що відкрита в 1874 році Сосницька прогімназія співіснувала разом з

училищем в одному й тому ж будинку і що училищу була відведена роль підготовчого класу для вступу в ту ж прогімназію [9,1395].

У 1889 році училище, в якому вчилася 45 дівчаток, мало вже власний будинок. Дорогою початкових знань вела своїх вихованок учителька Олександра Ковтунович. Маючи інститутську освіту, вона одержувала 310 крб. платні. Училищною землею з городом і садом користувалася прогімназія [7,146].

Та ж Ковтунович працювала і в 1890 році, перебуваючи в службі з 1878-го. На цей час училище мало вже свою попечительку – начальницю прогімназії Олександрю Петрівну Угрехелідзе. Посаду заоновчителя обіймав священник Олексій Іванович Бакуревич, одержуючи 50 крб. платні. На цій посаді він перебував з 1886 року. В училищі нараховувалося 47 дівчаток. Закінчило курс – 5.

Загалом же, станом на 1 січня 1890 року (за неповними статистичними даними), в училищі з початку його заснування проходило навчання 907 учениць, а закінчила курс – 131.

У 1894 році Сосницьке (Змітнівське) початкове училище було ще однокласним. Навчалася в ньому 50 дівчаток. І працювала з ними вже інша вчителька – Олександра Миколаївна Опанасенко. За походженням дворянка. Освіту здобула в інституті благородних дівчат. У службі значилася з 1878 року і одержувала жалування 310 крб. Уроки Закону Божого вів теж інший заоновчитель – священник Андрій Олександрович Виноградський, який перебував у службі з 1892 року.

У власне вже нове приміщення з кам'яним фундаментом, дерев'яними стінами та залізною кривлею училище перейшло в 1896 році [6,70]. Загальна площа двох його класних кімнат з теплим коридором для роздягання становила 500 аршинів* (у довжину – 25 і вшир – 20). За даними за 1899 рік, дітей навчала в ньому та ж О.М.Опанасенко з новопризначеною вчителькою Надією Олександрівною Добичиною.

Ці ж училищні кадри з попечителькою Олександрю Петрівною Угрехелідзе та священником Виноградським працювали й у 1902 році.

На жаль, про опікунську діяльність Угрехелідзе ніяких відомостей ми не відшукали. На цей час в училищі рахувалося 77 дівчаток, а тих, що закінчили курс, – 10. Середня вартість навчання однієї учениці обходилася земству 6 крб. 43 коп. і 49 крб. 50 коп. – учениці, яка закінчувала курс [6,33]. Штат училища та його класні кімнати були розраховані на не менш як 120 вихованок. Проте навчалася всього дві третини цієї кількості [Там само,34].

З огляду на тісноту, яка склалася в прогімназії, Сосницька земська управа перейнялася наміром тимчасово переселити училище в інше приміщення. Підшукати й найняти для нього прийнятний дім. Але земське зібрання питання про збільшення площі для прогімназії за рахунок училища залишило відкритим і в свою чергу, керуючись заповітом Ушинської, доручило тій же управі встановити на існуючому училищі вивіску – «Змітнівське дівоче училище».

Перша кімната училища (станом на 1 січня 1903 року) вміщала 54 учениці, друга – 24. За своїми розмірами ця кімната мала 11 аршинів у довжину, 9,5 арш. – в ширину та $4\frac{3}{4}$ аршина – у висоту. Освітлювали її сім вікон висотою в $2\frac{1}{4}$ і шириною в $1\frac{1}{4}$ арш.

Розміри другої кімнати були значно скромніші: довжина – 7,5 арш., ширина – 9,5 і висота – $4\frac{3}{4}$ арш. Її освітлювали п'ять вікон.

Довжина коридору з двома вікнами сягала 18,5 арш., ширина – 4, висота – $4\frac{3}{4}$ [Там само,70].

Навчальний рік тривав у півтора разу довше, ніж у сільських училищах. А навчальний тиждень становив 24 години для першого відділення, 23 – для другого, 25 – для третього і 24 – для четвертого.

На кожну вчительку припадало в середньому 39 дітей, тоді як у сільських училищах – 68.

Здавалось би, що й з успішністю тут могло бути краще. Проте кінець навчального року засвідчив: у кращих сільських училищах успішність становила 67 процентів, а в Змітнівському – 64. За цим показником Сосницьке (Змітнівське) відставало.

* Аршин – міра давня, східнослов'янська. Дорівнює 0,711 м.

До інших відділень у ньому було переведено всього 39 учениць, або 51 процент їх кількості, а закінчило повний курс – 10, або 13 відсотків.

У звіті за той же 1902 рік називалася й головна причина. Майже 35 проц. учениць вибували з училища, не закінчивши курсу, тому що курс училища як підготовчого класу для прогімназії не був узгоджений з курсом тієї ж прогімназії. А свідоцтво про закінчення училища при вступі до прогімназії не надавало ніяких переваг [Там само, 24–25].

Детальний аналіз кількісного складу учениць показував:

1. Станом на 1 січня 1902 року, всього в училищі нараховувалося 77 дітей. З них: у першому відділенні – 21, у другому – 23, у третьому – 19, у четвертому – 14.

2. У 1902 році вступило нових учениць – 38. З них: у перше відділення – 26, у друге – 7, у третє – 5, четверте – 0.

3. Вибуло, не закінчивши курсу, 27. З них: із першого відділення – 0, із другого – 11, з третього – 12 і з четвертого – 4.

4. У 1902 році закінчило курс навчання – 10.

5. На 1 січня 1903-го рахувалося 78 учениць. З них: у першому відділенні – 27, другому – 27, третьому – 17, у четвертому – 7.

6. У 1902 році були переведені: з першого відділення в друге – 20 дівчат, з другого в третє – 12, із третього в четверте – 7. Усього – 39.

За віросповіданням усі вищезгадані 78 учениць розподілялися на такі групи: православні – 48, католики – 1, євреї – 29.

За станами: дітьми дворян і чиновників були 10 учениць, купців – 4, міщан – 27, козаків і селян – 26.

За віком: менше 8 років – 3, 8–10 років – 72, більше 12 років – 3 [Там само, 71].

Учениць навчали: старша вчителька О.М.Опанасенко, яка вже мала 20-річний стаж (їй платилося 409 крб.); молодша вчителька Н.О.Добичина – дворянка, закінчила гімназію (одержувала 300 крб.) та законовчитель О.А. Виноградський (одержував 30 крб.).

На 1 січня 1905 року в училищі рахувалося 106 учениць. З ними працювали дві вчительки – кожна з двома класами. А станом на 1 січня 1908 року було вже 178 учениць, яких навчали три вчительки.

Певний інтерес до училища виявляла, до речі, й Сосницька міська дума. Посильно сприяла його становленню. Надавала субсидію. Вносила пропозицію, щоб у ньому, крім трьох комплектів, які вже діяли, було відкрито й четвертий.

У 1910 році старшою вчителькою Змітнівського училища призначається Марія Петрівна Потієнко. До цього вона працювала в Першому міському приходському училищі. Освіту набула в прогімназії. А практичний педагогічний досвід – у наполегливій роботі з дітьми, яких теж навчала початкової грамоти. Згадки про неї знаходимо в одного із співучнів О.Довженка Я.А.Назаренка.

З нею в 1914 році працювали вчителі Надія Олександрівна Добичина, Олімпіада Андріївна Іванова й Анастасія Федорівна Матусевич. Посаду законовчителя обіймав протоієрей Петро Петрович Попов. У 1916-ому в цьому ж колективі замість О.А.Іванової учителькою значилась Марія Миколаївна Аврамович.

За час з 1899 року Сосницьке (Змітнівське) училище з тодішнього однокласного стало чотирикласним [3,316]. Отже, проходило певний шлях свого поступового реформування. Земство збудувало для нього нове приміщення [Там само]. Забезпечувало підручниками. Порухувало питання про відкриття в ньому класу домашнього рукоділля [Там само, 68 зв., 88 зв.]. Надавало бюджетні асигнування. До 1895 року ним кожен рік виділялося по 285 крб. У 1899 й 1901-ому – по 500, в 1902-ому – 495. І в 1908-ому – 1090. З 1899-го по 1902 рік по 50 крб. щорічно виділяло місто. А в 1908-ому – 90 крб. До 1901 року щорічні процентні відрахування з капіталу Ушинської становили 230 крб. У 1902-ому – 291. І в 1908-ому – 215.

Змітнівське училище проіснувало в Сосниці до жовтневої революції. В ньому учням давалися значно ширші знання, ніж у церковно-приходських школах. Але, як і в останніх, мета переслідувалась одна: щоб навчання і виховання дітей, починаючи

з першого класу, велося в імперському дусі їх смиренної, беззастережної покорі владі і церкви.

* * *

Турботи Сосницького земства про жіноче училище тісно перепліталися з його значною підготовчою роботою по відкриттю відстроченого на певний час Володимирського притулку в Змітневі. Особливо пожвавилася ця робота в 1900 році. На виконання заповіту А.Ф.Ушинської земські збори постановили врешті-решт обладнати притулок. Контингент його вихованців складатися мав не більше як з 15 дівчат-сиріт – дворянок за походженням. Допускалося, що півсироти і бездомні також могли бути зараховані, але за окремим земським рішенням. Щодо селянських дівчат-сиріт, то їх ніби й не існувало. Про них земці не обмовилися й словом.

Прийнявши постанову в цілому, земське зібрання вшанувало пам'ять Ушинської вставанням і підтримало пропозицію голови назавжди помістити її портрет у залі своїх засідань [9,386].

Заповітом Ушинської констатувалось, що сироти – вихованці притулку – «должны обучаться грамоте, работе и хозяйству». Словом, поряд з притулком повинна була існувати ще й школа, яка б давала дітям початкові та спеціальні знання.

З урахуванням цієї вимоги кошторисна вартість підготовчих робіт визначалася сумою в 20675 крб. [Там само].

Притулок мала очолювати завідуюча, і їй на допомогу передбачалося запросити наглядачку.

З досягненням шкільного віку діти повинні були переходити в зазначену вище школу. Для навчання грамоти планувалося призначити двох учительок; для вивчення Закону Божого – священика; для читань з гігієни – лікаря, для викладання необхідних відомостей з молочного виробництва, кухарського мистецтва, садівництва, домогосподарства, рільництва – теж окремих спеціалістів.

Курс вивчення спеціальних предметів пропонувалося зробити дворічним.

Проте ні притулок, ні школа за часів існування земства так і не стали такими.

В и с н о в к и :

1. Становлення початкової жіночої освіти в Сосниці, як і в усій Російській імперії, відбувалося в складних умовах її постійного обмеження з боку самодержавства. У другій половині XIX і на початку XX століття далеко не всім дівчаткам вдавалося вступити й закінчити Сосницьке (Змітнівське) приходське училище. Через тяжкі матеріальні нестатки та злидні значна їх частина взагалі залишалася за бортом. А з числа тих, що вступали, відсів становив особливо високий процент.

2. Сосницьке земство, хоч і докладало чимало зусиль до розвитку жіночої початкової освіти, але в силу відсталості всієї імперської системи шкільництва не могло справитися із завданнями, які диктувало життя.

1. Бушдетт П.А. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию (1865 – 1890) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – №11–12.

2. Виноградский Ю.С. Земля сосницкая: (Очерки из истории Черниговщины) // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.103. – №2.

3. Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.594.

4. Коломиец И. По следам родословной К.Д.Ушинского // Учительская газета. – 1978. – 26 дек.

5. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ, Центр навчальної літератури, 2003.

6. Отчет Сосницкого уездного земства по народному образованию за 1902 год. – Сосница: Типография уездного земства, 1903.

7. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1889.

8. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов, 1878.

9. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии, очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1901 году. – Чернигов, 1903.
10. Сорока Н. Змітнівська дівоча школа // Радянський патріот. – 1984. – 14 лип.
11. Терлецький В. Костянтин Ушинський, його предки і нащадки // Освіта. – 1991. – 26 лист.

В статье рассмотрены некоторые малоизвестные факты, касающиеся истоков начального женского образования на исторической родине гениального мастера кино и слова А.П.Довженко.

Ключевые слова: Сосницкое (Зметневское) приходское женское училище, завещание А.Ф.Ушинской, заботы Сосницкого земства.

Some not popular facts, touching primary womanish education on the historical motherland of of genius master of the cinema and word are considered in the article of A.P. Dovshenka.

Key words: Sosnitskoe (Zmetnevskoe) parish womanish school, testament of Ushinskoy, anxieties of Sosnitskogo of zemstvo, Zmetnevskoe school in Sosnitse.

